

ХИЛ ХАМГААЛАХ БАЙГУУЛЛАГЫН УДИРДЛАГА

ХИЛ ХАМГААЛАЛТЫН ОНОЛ АРГА ЗҮЙН ҮНДЭСЛЭЛ, ЗАРЧИМ, ШААРДЛАГА, ТҮҮХЭН ХӨГЖИЛ

Ө.Мөнхбат

ДХИС-ийн Удирдлагын академийн 8022 дугаар дамжааны суралцагч, дэд

Товч утга: Улсын хил хамгаалалтын зарчим нь хилийн тухай хууль, хил хамгаалалтын дүрмээр баталгаажсан байна, харин улсын хил хамгаалалтад тавигдах шаардлага огт тусгагдаагүй байна. Иймээс улсын хил хамгаалалтад тавигдах шаардлагын талаар тусгайлан судлах нь зүйтэй гэж үзэж, хилийн тухай хууль, хил хамгаалалтын дүрэмд хилийн отряд болон хилийн заставын улсын хил хамгаалалтад тавигдах үндсэн зарчим, шаардлагуудыг хэрхэн тусгаж байсан, өөрчлөгдсөн байдал, түүний хэрэгжилтийн талаар болон хөрш орнуудын хил хамгаалалтад тавигдаж буй зарчим, шаардлагын талаар харьцуулан судалж үзлээ.

Түлхүүр үгс: Хил, хил хамгаалалт, зарчим, шаардлага, онол арга зүй

Оршил. Улсын хил судлал нь улсын хил, хил орчмын орон зай (100 км хүртэл өргөнийг хамарсан хязгаар нутаг)-д үндэсний аюулгүй байдал хангагдахтай холбогдсон үзэгдэл, үйлдэл, хууль, зүй тогтол, шинж байдлыг судалдаг шинжлэх ухаан юм¹. Иймээс хил хамгаалалтад тавигдах зарчим, онол арга зүйн үндэслэл, шаардлагыг түүхэн хөгжлийн үүднээс судлахыг зорилоо.

Нэг. Хил хамгаалалтын онол.

Хил хамгаалалтын онолоор улсын хил дээр төрийн хууль, улсын хилийн дэглэм сахиулах, хил залгаа улстай сайн хөршийн найрсаг харилцаатай байх, хилийн маргаан будлианыг зохицуулах, хилийн төлөөлөгчийн үйл ажиллагаа явуулах зэрэг асуудлуудыг судлахдаа хууль зүй, дипломат харилцаа, цэргийн газар зүй, цэргийн байр зүй зэрэг шинжлэх ухааны дүгнэлт, зөвлөмжүүдийг ашигладаг.

Улсын хил хамгаалалтын онолын үндсэн зарчмууд нь:

- Хил хамгаалах байгууллага-Хилийн цэргийг улсын хил хамгаалахад байнга бэлэн байлгах;

- Байгууллага, цэргийн хүчийг иж бүрэн ашиглах;

- Байгууллага, цэргийн хүчийг харилцан ажиллуулах;

- Хилийн орон зайд улсын хил хамгаалалтыг тасралтгүй явуулах;

- Улсын хилийг гүнтэйгээр хамгаалах;

- Гол чухал чиглэлүүдэд, хэрэгцээтэй цагт үндсэн хүч хэрэгслийг бий болгох;

- Байгууллага, цэргийн хүчийг шилжүүлэн байрлуулахад бэлэн байлгах;

- Хил хамгаалалтын идэвхтэй, уяан хатан байдлыг хангах;

- Байгууллага, цэргийн хүчийг хатуу, тасралтгүй удирдлагаар хангах;

- Байгууллага, цэргийн хүчний бүх төрлийн хангалтыг тасралтгүй хийх;

- Ёс суртахуун-сэтгэл зүйн хүчин зүйлүүдийг бүх талаар тооцож ашиглах зэрэг болно² хэмээн хил хамгаалах онол, улсын хил хамгаалалтын

¹ Д.Нямдорж, Хил судлал-сургалтын материалаас.

² Н.Наранжамц. "Улсын хил хамгаалалтын практик асуудлууд", УБ., 2008, 45 дугаар тал

зарчмын хоорондын учир зүйн холбоос, үндэслэлийг тайлбарлажээ.

Энэхүү судалгааны ажил нь доорх эрх зүйн үндэслэл, зохицуулалтаар улсын хил хамгаалалтын онол, практиктай холбогдож байна.

Монгол Улсын хилийн тухай хуульд “Улсын хил хамгаалалтын үндсэн зарчим”

Улсын хил хамгаалалтыг зохион байгуулахад дараах үндсэн зарчмыг баримтална:

1. Монгол Улсын үндэсний аюулгүй байдлыг хангах

2. Улсын хил дээр зэвсэгт түрэмгийлэл үүсэхээс урьдчилан сэргийлж, хилийн асуудлаар үүссэн зөрчил, маргааныг энхийн аргаар шийдвэрлэх

3. Улсын хилийг хил залгаа улстай хамтран хамгаалах

4. Улсын хилийг бүсчлэн хамгаалах

5. Хууль дээдлэх

6. Хүний эрх, эрх чөлөөг хүндэтгэх¹ гэж хуульчлан, эрх зүйн үндсийг хилийн тухай шинэчилсэн найруулга хуулиар тодорхойлжээ.

Улсын хил хамгаалалтын зарчим, шаардлагын асуудлыг түүхэн талаас нь хил хамгаалалтын дүрэмд туссан байдлыг судлахад 1968 оны хил хамгаалалтын дүрэмд улсын хил хамгаалалтын зарчим, шаардлагыг нэг заалт болгон тусгасан бөгөөд 1970 оны хил хамгаалалтын дүрэмд зарчим, шаардлага нь зарчим болон, 1987 оны хил хамгаалах дүрэмд /Хилийн застав/ улсын хил хамгаалах үндсэн шаардлагууд, 1994 оны хил хамгаалалтын дүрэмд хилийн хорооны хил хамгаалалтад тавигдах шаардлага, 2006 оны хил хамгаалалтын дүрэмд зарчим болон тус тус өөрчлөгдөж, хилийн тухай хууль, хил хамгаалалтын дүрэмд туссан.

Хоёр. Хил хамгаалалтад тавигдах зарчим

Хилийн нэр томьёоны тайлбар толь:

“Зарчим” гэж 1. Ямар нэгэн онол, сургаал, шинжлэх ухаан, ертөнцийг үзэх үзэл, улс төрийн зохион байгуулалтын үндсэн эх баримтлал, 2. Бодит байдалд хүний хандах хандлага, зан төлөв, үйл ажиллагааны хэм хэмжээг тодорхойлж буй итгэл үнэмшил, 3. Аливаа механизм, багажийн зохиомжийн гол онцлог,

“Улсын хил хамгаалалтад тавигдах шаардлага гэж улсын хил хамгаалалтын найдвартай байдлыг хангах зорилгоор хил хамгаалах удирдамж, тушаал, хоногийн төлөвлөгөөний дагуу зайлшгүй хийгдэх арга хэмжээнүүд. Улсын хилийг тасралтгүй хамгаалах, хил хамгаалалтыг гүнтэйгээр зохион байгуулах, онцлог чиглэлд үндсэн хүч хэрэгслийг хуралдуулах зэргээс бүрдэнэ”² гэж онолын хувьд тайлбарласан.

Харин хилч эрдэмтэн доктор, хурандаа Н.Наранжамц өөрийн “Улсын хил хамгаалалтын практик асуудлууд” хэмээх бүтээлдээ:

Эрдэмтэн судлаачид нь дахин давтагдах үйл явдал, тэдгээрийн холбоосыг үечилсэн аргаар судалж, илэрсэн шалтгаан-үр дагаврын тогтвортой холбоосны талаар таамаглал дэвшүүлж, түүнийгээ эргээд батлахын тулд практик дээр турших зэргээр онолын дүгнэлтүүдийг боловсруулдаг.

Үйл явц, үзэгдлийн тогтвортой холбоосны зүй тогтлыг нээснийхээ дараа түүнийгээ улсын хил хамгаалалтын практикт нэвтрүүлэх зорилтыг хэрэгжүүлдэг. Энэхүү онолын боловсруулалт нь эсрэг этгээд (дайсан)-тэй хийх тэмцэлд амжилт олоход түлхэц болохуйц, үйл

¹ Монгол Улсын хилийн тухай хууль. УБ.,2016,32 дугаар зүйл.

² М.Ганболд. “Хилийн нэр томьёоны тайлбар толь”.УБ.,2010.

ажиллагаандаа заавал дагаж мөрдөх зүйл байснаар үр дүнд хүрнэ.

Улсын хил хамгаалах үйл ажиллагааны зарчмууд нь амжилт олоход чухал хэрэгцээтэй бүтэц түүний бүрдлүүдийг чанарын үндсэн түвшнийг илэрхийлсэн, томоохон олон талт үйл ажиллагааг гүйцэтгэхэд зайлшгүй дагаж мөрдөх баримтлалууд байх ёстой. Эдгээр онолын зарчмууд нь улсын хил хамгаалалтын үйл явцын хууль, зүйн тогтлыг танин мэдсэний үндсэн дээр боловсруулагдана. Хил хамгаалах албаны практикт, энэхүү үзэгдлийн тогтвортой холбоосны хууль, зүйн тогтлыг хэрэглэх нь үндсэн баримтлал болдог.

Зарчим гэдэг нь улсын хил хамгаалах явцад эсрэг тал (дайсан)-тай тэмцэхэд амжилт олох нөхцөлийг бүрдүүлэгч, өөрийн хүч хэрэгслийн өөр хоорондоо нягт холбоо бүхий байнга давтагдаж байдаг, хүмүүсийн оюун санаанд тусгалаа олсон иж бүрэн үйл ажиллагаа юм. Эдгээр нь онол, практикийн холбоос болдог ба түүний үнэн зөв эсэх нь улсын хил хамгаалах үйл явцын олон талт үзэгдлүүдийн гүнд хир зэрэг нэвтэрснээс шалтгаална.

Улсын хил хамгаалалт нь нийгэм-улс төрийн хүнд төвөгтэй үйл явц учраас түүнийг зөвхөн онолын хувьд судалдаггүй, харин цэргийн болон хил судлалын шинжлэх ухаан, улсын аюулгүй байдлыг хангах онол, нийгэм-улс төр, байгаль, экологийн шинжлэх ухааны тусгай салбаруудаар давхар судалж байдаг. Ийм учраас улсын хил хамгаалах онол нь цэргийн шинжлэх ухаан, улсын аюулгүй байдлыг хангах онолын салбаруудтай нягт холбоотой байдаг нь зүй ёсны бөгөөд тэдгээрийн зарим ойлголт, үг хэллэгүүд, судалгааны үзүүлэлтүүд нь олон талаар ерөнхий зарчим, онолын дүгнэлтүүд дээр үндэслэгдсэн байдаг ба хил хамгаалалтын онолоор хил хамгаалах үйл явцад үүсэх үзэгдлүүд, тэдгээрийн явцыг илүү гүнзгий ойлгож мэдэх боломж олгодог.

Бусад шинжлэх ухааны салбарууд ч гэсэн хил хамгаалалтын онолын танин мэдэхүйн аппарат, судалгаа-шинжилгээний ажлын үр дүнг авч ашигладаг. Тухайлбал, хил хамгаалалтын онолд цэргийн шинжлэх ухаанаар боловсруулагдсан цэргийн урлаг, цэргийн байгуулалт, цэргийн сургалт, хүмүүжил, цэргийн удирдлагын онолын олон зарчмуудыг авч хэрэглэдэг.

Хил хамгаалах онолын бүрэлдэхүүн хэсэг болох хил хамгаалалтын оператив урлаг, тактикийн тулгамдсан асуудлуудыг судлахдаа нутаг дэвсгэрийн болон орон нутгийн хамгаалалт, улсын хил халхлалт, давших, хориглох байлдаан зэрэг асуудлаар цэргийн шинжлэх ухааны онол практикт олсон амжилт, шинэлэг зүйлүүдийг ашигладаг.

Гурав. Хил хамгаалалтад тавигдах үндсэн шаардлагууд:

Хилийн отрядын хариуцсан хэсэг дээр хил хамгаалалт нь найдвартай зохион байгуулагдан улсын хилийн халдашгүй дархан байдлыг хангасан байх ёстой. Энэ нь доорх шаардлагыг баримталснаар хангагдана.

Улсын хилийг зөрчих гэж буй шинж тэмдэг, хил зөрчихөөр завдаж буй болон хил зөрчигчдөд туслагчдыг цаг тухайд нь илрүүлэхийн тулд гүйцэтгэх болон цэргийн тагнуулыг байнга тасралтгүй явуулах.

- Улсын хилийг хоногийн турш тасралтгүй хамгаалах.

- Газар орныг чадварлагаар ашиглаж инженерийн төхөөрөмж саадуудыг ухаалгаар байрлуулж техник хэрэгслийг идэвхтэй хэрэглэх,

- Улсын хилээр нэвтрэх бүх зорчигч, тээврийн хэрэгслийг шалгах.

- Хүч хэрэгслийг байнга бэлэн байлгаж цагийн байдлын өөрчлөлтөд тохируулан гүнтэйгээр байрлуулах, цэргийн идэвхтэй ажиллагааг дэглэмийн арга хэмжээтэй зохистой хослуулах.

- Уулзвар гүний чиглэлүүдийг найдвартай халхлах.

- Хилийн зөрчил гарч болзошгүй болон хил зөрчигч нуугдаж болзошгүй газар оронд үзлэг шалгалтыг байнга хийх.

Хууль ёсыг эрхэмлэн сахих

Хууль ёсыг сахих арга хэмжээнд хилчдээс албан үүрэг гүйцэтгэх үедээ Монгол Улсын үндсэн хууль хилийн тухай болон хилийн асуудлаар байгуулсан олон улсын гэрээ, бусад хууль тогтоомжууд, цэргийн дүрэм, тушаал, орон нутгийн засаг захиргааны тогтоол захирамжуудыг хүндэтгэн сахих зэрэг асуудлууд багтана.

Хилчдээс онцлон анхаарч ёсчлон биелүүлж байх нэг чухал зүйл бол Монгол Улсын олон улсын болон манай улсаас нэгдэн орсон ба хил залгаа улстай байгуулсан гэрээ хэлэлцээрүүд орно.

Дээрх үг зүйн тайлбар, хил судлалын шинжлэх ухааны үндсэн онол болох улсын хил хамгаалалтын урлагийн онол, удирдлагын онол, хилийн тухай хууль, хил хамгаалалтын дүрмээр заасан улсын хил хамгаалалтын зарчим, шаардлагуудыг харьцуулан судлахад:

- Улсын хил хамгаалалтын зарчим нь ямар нэгэн онол сургаал, шинжлэх ухаан, хууль дүрэм, хэв заншлын үндсэн зүй ёс, гол баримтлал, мөрдлөг гэсэн үг зүйн тайлбараас дүгнэхэд хилийн тухай хуульд заасан 6 зарчим бол хилийн стратеги бодлогыг тодорхойлсон улсын хил хамгаалалтын бодлогыг боловсруулахад баримтлах зарчим мөн гэж үзэж байна.

Шинээр батлагдсан хилийн тухай хуулиар нэр томъёоны ойлголт, улсын хил хамгаалалтын зарчмын асуудлыг тусгаж өгсөн нь сайшаалтай юм.

Энэ нь доктор, хурандаа Н.Наранжамцын тодорхойлсон Улсын хил хамгаалалтын зарчмуудыг боловсруулах арга зүйгээр батлагдаж байна. Үүнд: Улсын хил хамгаалах үйл

ажиллагааны зарчмууд нь амжилт олоход чухал хэрэгцээтэй бүтэц түүний бүрдлүүдийг чанарын үндсэн түвшнийг илэрхийлсэн, томоохон олон талт үйл ажиллагааг гүйцэтгэхэд зайлшгүй дагаж мөрдөх баримтлалууд мөн гэж үзээд: Зарчим гэдэг нь улсын хил хамгаалах явцад эсрэг тал (дайсан)-тай тэмцэхэд амжилт олох нөхцөлийг бүрдүүлэгч, өөрийн хүч хэрэгслийн өөр хоорондоо нягт холбоо бүхий байнга давтагдаж байдаг, хүмүүсийн оюун санаанд тусгалаа олсон иж бүрэн үйл ажиллагаа гэсэн нь үүгээр батлагдаж байна.

Харин эрдэмтэн, доктор, генерал Ш.Арвай:

Зарчим нь стратегийг боловсруулах, хэрэгжүүлэхэд шинжлэх ухаанд үндэслэгдсэн шаардлага нь болдог. Энэ нөхцөлд шаардлага, зарчим хоёр агуулга нь адилаар шинжийг хадгалдаг.

Дэлхийн хамтын нийгэмлэгийн хэмжээнд хилийн талаар баримтлах бодлогыг боловсруулж хэрэгжүүлэхэд дараах зарчмуудыг үндсэн удирдлага болгож байна. Үүнд:

1. Дэлхийн “геостратег”, бүс нутгийн хэмжээнд дэх олон улсын байдлыг харгалзан үзэх зарчим;
2. Сайн хөршийн ёсоор хилийн харилцааг хүндэтгэн үзэх зарчим.
3. Стратегийн зорилго нь боломжтойгоо нийцэж байх зарчим;
4. Хил хязгаарын нутаг дэвсгэрт оршин суугчдад хүндэтгэлтэй хандах зарчим;
5. Олон хувилбартай байх зарчим;
6. Харилцан туслалцаж, түншийн холбоотой ажиллах зарчим;

Хилийн бодлогын стратегийн үүсэл хөгжил, стратегийн тухай ойлголт, стратегийн зорилго, зорилтууд, зарчмуудыг хураангуйлсан байдлаар авч үзэв.¹

¹ Ш.Арвай. “Монгол Улсын төрөөс улсын хилийн талаар баримтлах бодлого, стратегийн онцлог”, 2015., 103 дугаар тал.

Эндээс үзэхэд дээрх 2 эрдэмтний стратегийн түвшинд тодорхойлсон улсын хил хамгаалалтын зарчим, шаардлагуудын тодорхойлолт, ойлголт нь ижил санаа агуулж байна.

- Харин улсын хил хамгаалалтын шаардлага нь шавдаж шаардах үйлийн нэр; *шаардлага сайтай; шаардлага муутай; ажлын шаардлага; хэрэгцээний шаардлага; өнөөгийн шаардлага; цаг үеийн шаардлага; эдийн засгийн шаардлага, үйл ажлыг гүйцэтгэх бүтээхэд зайлшгүй холбогдох нөхцөл бололцоог нээх, шаардлага тавих; шавдах шаардах, нэхэх шаардах хэмээх үг үйн тайлбараас харахад улсын хил хамгаалалт буюу хилийн тухай хуульд тодорхойлсон 7 төрлийн үйл ажиллагааны нэр үг буюу зайлшгүй хийгдэх үйл ажиллагааны үнэлгээ, шалгуур үзүүлэлт гэсэн утгыг илэрхийлж байна.

Улсын хил хамгаалалтад тавигдах шаардлагын талаар одоогоор хилийн тухай хууль, дүрэмд тусгагдаагүй боловч хил хамгаалалтын нэгдүгээр ангид заасан 9 төрлийн зарчим нь ХХЕГ-ын даргын улсын хил хамгаалалтыг удирдан зохион байгуулах удирдамжид тусгагдан, ангийн захирагчийн тушаал, заставын даргын хоногийн хил хамгаалах төлөвлөгөөгөөр дамжин оператив, тактикийн түвшинд улсын хил хамгаалалтын албаны үйл ажиллагааны шаардлага болон хэрэгжиж байна гэж ойлгогдож байна.

Улсын хил хамгаалалтын шаардлагын талаар эрдэмтэн, доктор, генерал Ш.Арвай: Хил хамгаалах байгууллага нь Төрийн хилийн бодлогыг байгууллагын хүрээнд хэрэгжүүлэхийн тулд тодорхой шаардлагуудыг баримтлах хэрэгтэй болдог. Үүнд:

- Хил хамгаалах байгууллагын бие бүрэлдэхүүний тоо нь

хэрэгжүүлэхээр дэвшүүлсэн зорилтуудыг хангах бололцоотой нийцэж байх;

- Хил хамгаалах байгууллагын бүрдүүлсэн мэргэжлийн хүч хэрэгсэл, бүтэц, бүрэлдэхүүн нь цагийн байдал яаж ч өөрчлөгдсөн янз бүрийн зориулалтай бүтэц бүхий бүлэг нэгж бүрдүүлэх хүрэлцээг хангаж байх(хүч хэрэгслийн тогтолцоо);

- Улсын хил хамгаалах үүрэг хүлээсэн субъектүүдийн хангалт, үйлчилгээ нь тухайн цаг үед шийдвэрлэхээр дэвшүүлсэн зорилго, зорилтуудтай нийцэж тохирсон, хүчний харилцаа ойролцоо байх;

- Хил хамгаалах байгууллагаас бүс нутгийн хэмжээнд байгуулагдсан бүлэглэл /анги, салбарууд/ цагийн байдал гэнэт өөрчлөгдсөн нөхцөлд онцын нэмэгдэл арга хэмжээ авалгүйгээр алба-байлдааны үүрэг гүйцэтгэх чадвартай байх;

- Удирдлагын тогтолцоо нь байгуулагдсан бүлэглэлийг ердийн нөхцөлд тогтвортой удирдахаас гадна цагийн байдал хурцадсан үед чадварлаг ажиллах бололцоог дэс дараа, үе шаттай бүрдүүлэх чадвартай байх;¹ хэмээн оновчтой тодорхойлжээ.

Дээрх нөхцөл байдлуудаас нэгтгэн дүгнэхэд улсын хил хамгаалалтын зарчим нь стратеги, оперативын түвшинд хилийн тухай хууль, хил хамгаалалтын дүрэмд тусгагдан хэрэгжиж байна.

Өөрөөр хэлбэл улсын хил хамгаалалтын зарчим бол төрийн хилийн бодлого бөгөөд энэ нь хууль, Монгол Улсын олон улсын гэрээ, хэлэлцээгээр зохицуулагддаг, харин улсын хил хамгаалалтын шаардлага нь улсын хил хамгаалалтын үйл ажиллагааны хэлбэр, арга зүй болон оператив, тактикийн түвшинд хил хамгаалалтын зарчмын шууд тусгал

¹ Ш.Арвай. "Монгол Улсын төрөөс улсын хилийн талаар баримтлах бодлого, стратегийн онцлог", 2015., 113 дугаар тал.

болон дүрэм, тушаал, захирамжаар зохицуулагдана гэж ойлгож болох юм.

Дүгнэлт.

“Улсын хил хамгаалалтад тавигдах шаардлага, түүний хэрэгжилтийг судалсан нь” сэдвийн онол арга зүйн үндэслэлийг *нэгдүгээрт*: хил судлалын шинжлэх ухааны ойлголт, улсын хил хамгаалалт хэмээх тодорхойлолт, зарчим, шаардлагын тухай хэл зүйн тайлбар, ойлголтыг судлах, *хоёрдугаарт*: улсын хил хамгаалалтын зарчим, шаардлагуудын онолын болон эрх зүйн ойлголтууд, хил судлалын шинжлэх ухааны удирдлагын онол, хил хамгаалах урлагийн онол, түүнчлэн хилийн аюулгүй байдалтай хэрхэн холбогдох онолын үндэслэл, хоорондын харилцан хамаарал, учир зүйн холбоосыг гаргаж өгөх нь зайлшгүй юм гэж үзэн түүхэн хөгжил, эрх зүйн үндэслэлтэй холбон судаллаа.

Улсын хил хамгаалалтын зарчим, шаардлагын асуудлыг түүхэн талаас нь хил хамгаалалтын дүрэмд туссан байдлыг судлахад 1968 оны хил хамгаалалтын дүрэмд улсын хил хамгаалалтын зарчим, шаардлагыг нэг заалт болгон тусгасан бөгөөд 1970 оны

хил хамгаалалтын дүрэмд зарчим, шаардлага нь зарчим болон, 1987 оны хил хамгаалах дүрэмд /Хилийн застав/ улсын хил хамгаалах үндсэн шаардлагууд, 1994 оны хил хамгаалалтын дүрэмд хилийн хорооны хил хамгаалалтад тавигдах шаардлага, 2006 оны хил хамгаалалтын дүрэмд зарчим болон тус тус өөрчлөгдөж, хилийн тухай хууль, хил хамгаалалтын дүрэмд туссан байна.

Энэ нь тухайн цаг үед манай улсын төр засгаас баримталж байсан хил хамгаалалтын бодлого буюу зарчим, мөрдөж байсан хил хамгаалалтын хэлбэр буюу шаардлагуудтай уялдаж байна.

Эх сурвалжийн жагсаалт

- Хилийн тухай хууль
- Цэргийн алба хаагчийн эрх зүйн байдлын тухай хууль
- Ш.Арвай. “Монгол Улсын төрөөс улсын хилийн талаар баримтлах бодлого, стратегийн онцлог”, 2015 он
- Н.Наранжамц. “Улсын хил хамгаалалтын практик асуудлууд”, УБ., 2008 он.
- М.Ганболд. “Хилийн нэр томъёоны тайлбар толь”. УБ. 2010 он.